

Виктор Юркевич

ДО СТУДІЙ МАКСИМОВИЧА З ІСТОРІЇ
СТАРОВОГО КИЇВА

Надзвичайно багата старовина міста Київ за давна притягала увагу місцевих аматорів історичних розшукувань. Особливо в монастирях, де так старанно переховували документи на маєтки, зберігався цей інтерес до дослідів над старими часами. Починали з історії свого монастиря, потім переходили до його звязків з оточенням: документи на маєтки, ріжні листи на записані та подаровані землі, синодики, нагробні написи,—все це давало багато матеріалу для такого дослідника над цитаннями старовини.

Київ у XVIII—XIX вв. був дуже багатий на пам'ятники славного минулого, від якого так мало залишилось цілого і так багато зруйнованого, напівзнищеного. Оці руїни минулого, старі мури, рештки фундаментів особливо збуджували увагу, і, коли між церковними діячами бували такі освічені, як м. Євгеній, чи як Інокентій, вони дбали про збереження старовини, самі її студювали чи інших тим зацікавлювали та до того притягали.

Перші докладні описи пам'яток Києва на початку XIX в. вийшли як-раз із церковних сфер; перші опубліковані документи місцевого характеру взято як-раз із монастирських архівів, де безпрогалинна традиція звязувалась з уважністю до старих джерел та пам'яток.

Максимович, професор та короткий час—ректор новозаснованого університету, підійшов до цієї старовини Києва з іншого боку. Етнограф збирач, дослідник історії, мови та літератури, Максимович притягав до студій над київською старовиною любителів, незв'язаних з церковними та монастирськими колами: ті-ж теми, які раніш звертали увагу церковних діячів та дослідників,—але тепер в їх розробленню виявилось де-що нове.

Максимович сам не поривав звязків з церковними колами. Студії над старим Києвом скучувались в певних руках, там можна було і треба було шукати джерел для дальших студій: документів адміністративного та судового характеру ще не починали збирати, отже матеріал поки-що можна шукати в монастирських збірках і за ним треба було звертатись до уважного м. Євгенія чи єп. Інокентія. Максимович і згадує з великим признанням ту допомогу та вказівки, які знаходив завжди в названих вище діячів. Не раз в листах та друкованих статтях пригадував він свої візити та години, проведені в розмовах про старовину.

З другого боку Максимович був зв'язаний з російськими службовими сферами Києва, з професурою нового університету та з студентською молоддю, в якій теж умів збуджувати цікавість до старовини та дуже потрібні для того часу захоплення антикварів для розшукування пам'яток старовини, занедбаних, напівзабутих.

Приїхавши до Києва на службу, Максимович знайшов тут готові вказівки що до дальшого напрямку студій про старовину. Польські відносини поставили на чергу дня де-які питання та намітили на дальші десятиліття чергові теми наукових дослідів.

Як професор нового університету та ректор його, Максимович мусів це мати на увазі в своїй науковій діяльності і не відходити на

перші часи від намічених завдань: це й виявилось в перших його працях поруч з його власними інтересами та планами. Вступом до студій над київською старовиною була промова, що він виголосив в 1837 р., «Объ участіи и значеніи Кіева въ общей жизни Россіи». Не була це звичайна університетська промова: виголошено її в умовах не вповні звичайних, і це певно надавало промові спеціальних прикмет. Максимович пізніше пригадував ті обставини, за яких він читав про значіння Київа в минулім. Вересня 24—пригадував Максимович—несподівано приїхав до Київа наш міністр Уваров, протягом двох тижнів знайомився з шкільною справою, був і в духовній академії. Ввечері 5 жовтня—пригадував далі Максимович—приїхав великий князь наслідник, який тоді їздив по Російській імперії. Цей час для Максимовича був дуже пам'ятний, особливо 2 жовтня, коли він читав свою промову, а потім 6—7 жовтня, які він провів з Жуковським, показуючи останньому Київ. Показував Максимович київські пам'ятки й міністрові Уварову з сном. В таких умовах промова в університеті набувала де-яких нових рис, незвичайних черговій університетській промові. Виступ Максимовича зробив вражіння на присутніх, поділяли їх оцінку й ті, що знайомились з нею в рукопису. Так, єп. Інокентій, в багатьох випадках порадник проф. Максимовича, дуже похваляв цю промову.

Сама назва пояснює підхід Максимовича до своєї теми. Імперська влада з огляду на польські відносини на Правобережжі дбала про те, щоб тісніше прив'язати Київщину до імперії. Раніш Київ тісно був зв'язаний з Київщиною та Правобережжям; з часів Хмельниччини, зв'язаний з Гетьманщиною, він жив своїм окремим життям; з кінця XVIII в. Київ знов став центром Правобережжя і піддав культурному впливу польському. Після повстання польського було на це звернуто увагу і намічено певний план, щоб тісніш зв'язати Київ з імперією. Імператор спеціально цікавився тим, щоб це було проведено повніше. Кожний прояв польського впливу прийнято було як щось глибоко-шкідливе, з загально-державного погляду. 1837 року виявилось це в епізоді з 4 студентами, що викликало «грозное слово царя, посѣтившаго свой университетъ 16 августа», пригадує сучасник (Письма о Киевѣ—XVII). Кожний приїзд до Київа давав можливість перевірити, як дійсно йде це проведення нової політики, чи не виявляється «плевелъ недобраго антирусскаго духа». В споминах близького до імператора службовця графа Бенкендорфа наведено вражіння імператора від огляду київського університету 1837 р.: «университетъ развивается, число студентовъ выростаетъ и русскій языкъ идетъ успѣшно, но случаются еще глупыя польскія выходки... впрочемъ многіе изъ студентовъ русьютъ, что не слишкомъ нравятся нѣкоторымъ изъ родителей». З цих вказівок можна бачити, як близько до серця адміністратори приймали справу поширення нових російських впливів та поглиблення російської орієнтації.

В таких умовах академічні студії про культурні та освітні впливи старого Київа, які провадив проф. Максимович, совпадали з офіцій-

ними поглядами київських службових верхів. Максимович познайомив з висновками своїх студій, а для його слухачів, переважно вищих службовців, це було обґрунтуванням намічених напрямків місцевої політики.

Значіння Київів в загальній історії Російської держави з давніх часів вияснив дослідник в сфері релігії, культури, шкільництва. На це звернуто головну увагу дослідника та промовця.

Менш уваги звернуто на велику організаційну працю Київів, як адміністративного осередку давніх земель. В одному місці промови згадано, як давній Київ вів об'єднання, збивав до купи «страшную громаду разнородныхъ племень». Тоді положено було основи «общей самобытности народной, полного единства, стройной цѣлости», про які вже «вѣщій Боянъ говорилъ, поминая первые времена междуусобіи: тяжко тебѣ, голова, безъ плечъ, горе тебѣ, тѣлу, безъ головы». Успіх цієї праці об'єднання давало «единовластіе древней Руси, а съ нимъ кончилось и державное величіе Кіева». Далі йде доба постійних князєських війн та суперечок, але й тут не щезала серед князівства «любовь къ русской силѣ и ея славѣ, былъ это вѣкъ рыцарства», далеких та небезпечних походів проти степових ворогів та за-для слави.

Більше місця в своїй промові відводив Максимович культурному значінню та впливу Київів. Пригадати про це минуле як-раз було на часі тоді, як засновано в Київі вищу школу, яка мала тісними культурними зв'язками прив'язати до Київів сусідні губернії. Вже в давні часи Київ впливом своїм зв'язував далекі часті тодішньої держави. В Київі йшла складна праця утворення нового побуту й цим Київ впливав на інші землі. «Совершающееся преобразование духа и жизни русской распространяль Кіевъ и на другія части Россіи—на Новгородъ и на Полоцкъ, на Суздаль, Галичъ; всѣ они созидались по его образцу, для всѣхъ ихъ Кіевъ былъ рассадникомъ и вѣры, и законъ, и грамоты и языка книжнаго, отъ него заимствовали они и князей своихъ и служителей церкви» (Собр. сочин. II, 9). В порівнянні з пізнішими центрами Російської держави, автор характеризував Київ як загально-російський центр освіти та шкільництва. Тодішній вплив Київів відчувався в різних частях тодішньої держави, від нього поширювалася в усі кінці і вироблена для нових потреб мова, і новий спосіб думання, новий устрій життя (с. 10). Коли занепадав політичний вплив Київів, коли «князья междуусобствовали и кипѣли страсти», Київ все-ж таки зберігав свій культурний вплив, кріпили «счастливые начатки просвѣщенья, какими и западъ не во всемъ похвалиться можетъ» (с. 11), росли нові міста, виступали визначні діячі, письменники та автори пісень. Оцей вплив та спомини славного минулого й далі притягали увагу до Київів і за-для його ймення князі не раз покидали свої певні удільні землі. Татарське панування, доба литовських князів та польських королів зменшили просвітню діяльність в Київі, але в XVI в. Київ знов став «средоточіемъ народной дѣятельности Украины и источникомъ

духовнаго просвѣщенія» (с. 18). З Київа до Москви викликали вчених для наукової діяльності, з Київа переходили перекладачі за-для нових культурних завдань, вони мали задовольнити чергові культурні потреби Московської держави (с. 20). В пізніші часи цар Петро ширив освіту та проводив свої реформи за допомогою київських учених, вони популяризували його думки та плани, підтримували його в боротьбі проти старовини. Київ з своєю головною школою був «главнымъ разсадникомъ народнаго просвѣщеня цѣлой Россіи» (с. 21). Так в загальних рисах можна виявити хід думок автора.

Коли переглянути, що було в той час (1837 р.) друкованого з історії Київа, як культурного осередку, треба признати, що пророблена Максимовичем праця мала велике значіння. Були часописні статті та окремі брошури про київські пам'ятки, але це була перша спроба популярна і разом з тим обґрунтована вияснити дійсно велике значіння Київа, як культурного центру протягом століть. Факти вже були подані від різних дослідників головно для російської історії та для історії російської літератури, але це вперше ці факти було зведено до купи та скомбіновано для характеристики колишнього культурного життя Київа, мало ще освітленого сучасниками Максимовича в розвідках та студіях.

Історію київського шкільництва поверлово лише зачеплено в промові та дальших його статтях. Було цю чергову тему поповнено заступанням київського університету. На думку Максимовича та деяких інших київських професорів, університет мав відновити та продовжувати стару київську традицію, як культурного осередку. Промова Максимовича, намічаючи цю спадщину, звязувала новий університет з його попередниками—братською школою та академією (до її реформи 1819 р.).

Ряд статтів Максимовича виясняють різні мало освітлені моменти з історії братської школи та академії. Перші статті з'явилися ще в 1840-х роках, пізніші замітки звязані вже з розвідкою, присвяченою академії (Аскоченській, Київъ съ древнѣйшимъ его училищемъ академіей, К. 1856), до якої й подав дослідник свої уваги та поправки до окремих її висновків та поглядів.

Для своїх студій притягав Максимович і новий матеріял; в цьому відношенні його знайомства з монастирськими та церковними архівами і бібліотеками були дуже корисні: міг він ужити малопрístupних відомостей (звістки Ерлича про рід Сагайдачного) та стародруковані книжки (наприкл., видання П. Могили). Цей свіжий матеріял стародруків, синодиків (напр. Київо-Мих. ман. про Сагайдачного) та написів на речах (хрест в К.-Братськім ман.), на гробах (див. спеціальну статтю «О надгробіяхъ въ Печерскомъ монастырѣ 1840 р.», з згадками про Плетенецького, Копистенського) дають основу до перевірки де-яких поглядів на участь тих або інших діячів, на встановлення дат їх смерті (II, 173 про Плетенецького, 179 про Земку). Таке видання як «Евхаристиріон» 1632 р. дає можливість встановити факт, що лаврська школа була в 1632 р. і вела працю, хоч Могила

вже дав згоду на прилучення лаврської школи до братської (II, с. 212, тут же здогад про авторство Почаського в цій книжці). Подібні-ж відомості з стародруків дають можливість встановити та простежити й інші факти, перевіряючи та поправляючи дослідників, наприклад, про села, надані Сагайдачним на братську школу (II, 189), про знищення братства в 1621 р. (II, 187 проти відповідних тверджень у єп. Макарія та Аскоченського в їх працях про академію), про перебудову в самім монастирі (II, 189, про Петра Жицького та його архітектурні знання, взяте з історії Русов). Отже ці замітки, статті та поправки Максимовича були дуже цінні, бо вносили багато нового матеріалу до наукового запасу відомостей.

Заснування нової школи дослідник звязує з наочними просвітніми потребами того часу. На тлі братських відносин кінця XVI в. намічається потреба поширення освіти та утворення школи, відповідної до тодішніх умов. Історію братства починав Максимович з 1615 р., з дати запису, поданого до суду від Ганни Лозкиної про передачу дома для фундації монастиря, школи, шпиталю: з того запису—каже Максимович—і починається достовірна історія київського братства (II, с. 174). Братство засновано наново, може з участю й попередніх членів, але це не зазначено так ясно: таке мовчання дає розуміти, що київське братство заснувалось само по собі, без відношення до попереднього братства (II, 176). Поновлення братства та його просвітні завдання виявляють, що дійсно тодішнє київське суспільство ясно відчувало потребу школи, пристосованої до нових умов з звязку зі зміною обставин. Через те й придбала нова школа великі симпатії суспільности й отримувала від неї добрі дарунки, що виявляло шире відношення сучасників.

Уважність до братської школи виявив гетьман Сагайдачний, «питомець острожескихъ школъ и Запорожской Сѣчи», як висловився Максимович (II, 182). Прислужився Сагайдачний київській школі й своїм впливом, обороняючи її від ріжних кривд. Записав він гроші на монастир і школу на утримання вчених бакалярів (звістка Саконича та вказівка з запису 1622 р.). Така увага з боку козацтва була звичайною справою в ті часи. Козакам, каже Максимович, часто «становилась въ тягость безграничная буйная воля и сѣчевые удалцы шли въ монастыри, особливо въ Межигорскій и Терехтемировскій, и тамъ въ строгомъ послушаніи смиряли свою душу и доканчивали жизнь». Уважні теж були до київської школи київські міщане. Знищення школи в 1621 р. не допустили-б, каже Максимович, київські міщане, це для нього доказ проти необгрунтованої звістки у єп. Макарія та Аскоченського про повне знищення братства й школи (II, 187) та переслідування вчителів та учнів школи.

Постать Сагайдачного, можна бачити, дуже зацікавила дослідника своїми незвичайними рисами. Хоробрий гетьман козаків, енергійний оборонець української національности, захисник школи, доброчинець бакалярів, вчених, може навіть, чернець Братського монастиря (як писали Енгель, Б. Каменській): це все не могло не звернути уваги

романтика-історика. Сагайдачному та Могилі найбільше місця відводить дослідник, кажучи про діячів братської школи чи про зв'язаних з нею осіб. Зв'язки Сагайдачного з школою були різнорідні, але дослідник обережно ставиться до де-яких звісток, наведених у тих, хто раніш писав про козацького гетьмана. Ось кілька прикладів критичного відношення Максимовича. В ті роки Сагайдачний, каже дослідник, був у такій силі, що й сам міг без королівського дозволу обнови́ти братську школу, а коли-б конче потрібний був дозвіл королівський, то легко міг би його отримати: так Максимович висловлюється проти наведеної у м. Євгенія гадки, що Сагайдачний «не смѣлъ безъ дозволенія польскаго короля» відновити школи і виправив собі в короля в 1629 р. грамоту з дозволем на це; грамоту 1629 р. Сагайдачний не міг отримати, це далі доводить автор (провірено дату смерті Сагайдачного в II, 187 і 191 з Помян. К.-Мих. м. із Саковича), та грамота ця зовсім не згадує про школу (II, 187). Так само перевіряє дослідник і звістки про записи Сагайдачного на школу (лише гроші, а не села, II, 189), докладніше спиняється на звістці про чернецтво Сагайдачного в Братських монастирі. Для історика-романтика така подробиця була дуже приваблива, але критичний підхід та перегляд звісток привів дослідника до визнання цієї звістки за невірну (докладніше в статті про П. Сагайдачного в «Москвитянинѣ» Погодіна, с. 363—365), гетьман міг бути в Київсько-Братському монастирі «только смиреннымъ братомъ онаго, а не постриженникомъ».

Зазначене дослідником велике значіння братської школи полягало в тому, що вона давала освіту різним групам тодішньої людності. Дослідник зрозумів, оскільки важливий цей факт, і старанно підбирає звістки про склад учнів братської та могилянської школи. З козацтва вступили до школи такі, як Павло Тетеря, Яким Сомко (це і в Аскоченського), але прихильників шкільної освіти було більш, і вони пізніше своєю освітою були корисні для Козацького Війська при його зносінах з владою. Були панські діти, які отримували тут загальну освіту. Студії Максимовича над стародруками дали йому можливість зазначити склад учнів могилянської школи лаврської (в книжці «Евхаристеріон») та братської («Вѣршѣ», «Мнемозина»). Перегляд імен цих учнів 1622, 1632—33 рр. дає можливість зробити той висновок, що до шкіл цих «были отданы, преимущественно, дѣти шляхетства Киевскаго» (II, 202, 187). Тут були діти київської шляхти—Стрибилів, Трипольських, Суринів, Сущанських-Проскур, Тишів та ин. (1622—33). З церковних кол вступили—Степ, Почаський, Лукаш Беринда, Самуїл Мужилловський та ин. З впливового міщанства були Петро Балака, Леонтій Балака, бурмістрович, Теофілакт Іванович, бурмістрович (1622 р.). Це підтверджує гадку, що братська школа мала популярність і притягала учнів з різних кол тодішнього суспільства, а з свого боку мусіла в де-чому пристосовуватись до вимог учнів та їх батьків.

На вчительським колі теж застановився дослідник і дав тут де-які свої критичні поправки до думок інших авторів. В основу перегляду

навчальських сил покладено реєстр заснувателів київського братства, як він зберігся в копії м. Євгенія Максимович подає біографічні звістки про кожного, хто був зв'язаний з тодішньою видавничою та навчальною діяльністю. Помогли тут звістки з стародруків про ролю ректора Саковича («Вѣршѣ»), про авторство Почаського («Евхаристеріон»), про Тараса Земку (участь в Службнику) та інші відомості. Наукова та шкільна діяльність київського гуртка значно поширилась, старше покоління—як висловлюється Максимович—вчених киян проробило велику роботу і підготувало собі помічників з кола молодших: так, молдавський воєводи, що вступив до Печерського монастиря в 1525 р., вчився в тодішніх лаврських діячів та в м. Юва (II, 179), отже витворювалась певна традиція в київських наукових гуртках. (Стародруки використані Максимовичем в статтях про київські школи, та теж і в спеціальній статті «Книжная старина южно-русская»). Старше покоління зійшло з арени в 1632 р. (залишився, але без впливу, один м. Копинський, II, 179), і так почався Могилянський період, коли працювала «новособранная П. Могилою община ученых иноковъ» (II, 193). Але Максимович не додержується досить поширеної в ті часи гадки, що вчителями в давніх школах були і могли бути лише ченці: він наводить приклади вчителів та ректорів не ченців, яким був Борецький до свого чернецтва (II, 197); план обмежитись лише вченими ченцями, відмовляючись від послуг учених світського стану, повстав пізніше, на гадку дослідника (II, 198); тут Максимович висловлюється критично про думку Асоченського що до ректорів школи і нагадує Кас. Саковича та Мелет. Смотрицького (II, 198).

Для характеристики загального напрямку навчання було вже зібрано де-які звістки, але Максимович, ознайомившись з рукописним матеріалом та стародруками, рішуче висловився про напрям навчання. Вірші того часу, макаронічна мова діячів, їх підписи, їх памфлети та інші твори виявляють, як широко та глибоко йшов тоді вплив західній та польській. Перед українським суспільством того часу стояла дилема: чи триматись давньої освіти і відставати від потреб часу, чи йти назустріч новим вимогам і в де-чому змінити стару традицію. Діячі XVII в. це зрозуміли і зробили відповідні поступки. Після Максимовича студії над програмами та підручниками київської академії показали дослідникам, як глибоко західній схоластичний та польський напрям переймав науково літературну діяльність першої половини XVII в. Максимович по тих вказівках, які мав під руками, міг лише здогадуватись, заслуга його в тім, що він вже дав характеристику шкільних впливів та шкільних напрямків. Питання про викладання мов у тодішній школі зачепив Максимович з приводу думок, висловлених в творах попередників, і поставив це питання на ширшу основу. Він зазначив уживання польської мови в тодішнім інтелігентським українським колі. Попередники Максимовича вважали неможливим, що при напруженій ворожнечі до польських утисків над українським національним рухом могло бути викладання польської мови

в школі. Максимович наводить кілька прикладів поширення польської мови серед українських діячів. Учні реформованої київської школи привітали свого мецената польськими віршами «Мнемосуне» 1633 р., професором мов був тут такий любитель польшизни, як Сильв. Косов, що і в останні роки свого керування (1657), коли Київ та Східня Україна була під московською владою, вживав в офіційнім листуванні польську мову; сам П. Могила, який належав раніше до польської шляхти, любив польську мову і на ній написав свій тестамент перед смертю, отже польську мову широко вживали в офіційних та наукових зносинах того часу (II, 194—196).

Разом з мовою перенесено було і літературні смаки, перенесено «большой запас тогдашней западно-европейской учености, такъ щедро изукрашенной язычествомъ или поганствомъ классической эллино-латинской древности; ученость эта принята была въ то время въ Киевѣ, какъ вышнее условіе, необходимое для возростанія здѣшняго просвѣщенія» (II, 202, 213). Перегляд віршованих тодішніх видань дає можливість зазначити характер тодішньої шкільної піітики: ці вірші на цілий вік старші від Кантемірових сатир та панування в російській літературі XVII в. силабічного віршування (II, 212). Переймаючи західньо-європейську схоластичну вченість, шкільні діячі хотіли—зауважує Максимович—зменшити в ній класичні поганські спомини: цю гадку висловлено в книжці «Евхаристеріон»—«зъ поганскихъ наукъ латво учинити» свою науку і вважати її за відповідну новим умовам. Виявились тодішні авторські звичаї і в присвяченні книги певному меценатові, і у вихваленні його герба та в символічнім прославленні його діяльності в постатях класичної старовини (П. Могила порівняно тут з М. Сцеволою); дослідник досить докладно описує малюнки до окремих розділів книжки «Евхаристеріон», звязані своєю темою з діяльністю П. Могили.

Як бачимо, студії Максимовича з історії старого Києва захопили її історію давнього київського шкільництва і завдяки своєму ознайомленню з стародруками та рукописними пам'ятками наукової та літературної діяльності київських письменників першої половини XVII в. він міг дати цінні вказівки що до напрямку київського шкільництва, а часом висловити вірні здогади, що їх обґрунтовано пізніше, викопавши нові пам'ятки та джерела.